

HÜSEYİN CAVİD'İN "İBLİS" FACİASINA DİNÎ - FELSEFİ BAKIŞ

RELIGIOUS AND PHILOSOPHICAL VIEWS IN THE TRAGEDY "IBLIS" BY HUSSEIN JAVID

Afina BARMANBAY*

Öz

Hüseyin Cavid'in (1882- 1941) İblis adlı manzum trajedisi, her ne kadar felsefi yönden araştırılrsa da dinî yönden tetkiki tamamen eksik kalmıştır. Hâlbuki "İblis", yoğun dinî-felsefi görüşleri bir tam olarak ihtiva eden güçlü edebi eserdir. Kaynakları dinden, mitolojiden ve dünya klasik edebiyatından gelen İblis karakterini Hüseyin Cavid dinî- felsefi yönden mükemmel şekilde işleyerek, bedii kudretine göre Lucifer, Demon, Mefistofel ağırlığında olan bir İblis yaratmıştır. Çalışmamızda, Hüseyin Cavid'in İblis eserine istinaden: İblis kimdir? İblis aslında nerededir? İnsanların nefesine ve zaaflarına yenik düşmesinin sebebi İblis mi? Hayır gibi şer de insanın genetik kodundan mı gelir yoksa daha sonra dışarıdan mı edinilir? İblis'ten kurtulmanın çaresi yok mu? İblis'in insanlara ve Allah'a yönelik eleştirileri ne denli etkilidir? Bütün olanların ve olacakların sorumlusu kimdir? Felaketlerden kurtuluş yollarının çözüm anahtarı nerede saklıdır? - gibi sorulara dinî-felsefi yönden cevaplar verilmiştir.

•

Anahtar Kelimeler

Tanrı, İblis, İnsan, Din, Ateş, Nur, Dualite, Hüseyin Cavid.

•

Abstract

Although the poetical tragedy called Iblis which was written by Hussein Javid (1882-1941) has been searched from the philosophical side, the examination from the religious side has been always incomplete. "Iblis" (Demon), however, is a powerful literary work which contains an intense religious-philosophical view. Hussein Javid handled perfectly the character of iblis whose sources from the religious, mythology and world classical literature in terms of a religious-philosophical way, creating a Devil in the weight of Lucifer, Demon, Mephistophele according to his mighty power. In our work, based on Hussein Javid's, religious-philosophical answers are given for questions such as; who is the iblis? Where is the iblis actually? Is iblis the reason that people have been defeated by the desire and frailty? Does enormity come from a person's genetic code like prosperity or are they obtained later from outside? Is there no solution to get rid of the iblis? How effective is iblis' criticism to human beings and Allah? Who is responsible for all that has happened and will happen? Where is the solution key to the ways of salvation from the tragedy?

•

Keywords

God, Iblis (Demon), Human, Religion, Fire, Divine light, Duality, Hussein Javid.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri Bölümü, afina.barmanbay@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8038-6668>

Gönderim Tarihi: 05.12.2017
Kabul Tarihi: 12.01.2019

GİRİŞ

Azerbaycan edebiyatına “Ana”, “Şeyh Senan”, “Uçurum”, “Şeyda”, “İblis”, “Afet”, “Peygamber”, “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Seyavuş”, “Şehla”, “Telli saz”, “Hayyam” gibi dramları kazandırmış Hüseyin Cavid’in dinî-felsefi görüşleriyle yoğrulmuş romantizmi, Turan idealini aşarak İslam Dünyasını kucaklar, bütün kâinat ve insanlık için çırpınıp durur. Fuat Köprülü, XX. yy başları Azerbaycan edebiyatından bahsederken Hüseyin Cavid’den bu devrin “en kudretli sanatkârı” diye bahseder (2011: 117). “XX. asır Azerbaycan Romantizmi herkesten fazla Hüseyin Cavid’in adıyla bağlıdır”(Garayev 1963: 7). “H.Cavid hangi konuya müracaat ettiyse sözün gerçek anlamında, o konuyu âlileştirdi ve şerefliendirdi” (Veliyeva 2017: 10). Sovyet döneminde Hüseyin Cavid’in birçok konularda olduğu gibi felsefi görüşleri de yanlış yorumlanmış, dinî görüşleri ise tamamen tahrip olmuştur. Maalesef Cavid hakkında Türkiye’de yayınlanan ilk kitapta bile şairin “dinle arasının hoş olmadığı” (Türkecul 1963: 28) gibi ifadeler rastlıyoruz. “Bütün bunlarla beraber, Hüseyin Cavid hiçbir zaman dinsiz ve Allahsız olmamıştır” (Türkecul 1963: 32) cümlesi ile konu birazcık da olsa toparlanmaya çalışılsa da, “Şeyh Senan”, “İblis”, “Peygamber” gibi eserlerin yazarı Cavid’in dinî görüşlerinin hatalı yorumlanması tam olarak telafi edilememiştir. “Felsefi arayışlara meyil başka romantiklerde de vardı. Lakin bu meyil M.Hadi ve Hüseyin Cavid’de daha kuvvetli ve süreklidir” (Ceferov 1963: 150). Felsefi eserlerinde Cavid, “düşünsel çatışmaları dinî motiflerle zenginleştirerek, insanın nefis-din-mantık sarmalındaki yerini belirlemeye çalışır” (Uygur 2004: 23). Dante Alighieri’nin *İlahi Komedya*, Christopher Marlowe’nun *Doktor Faustus*, Byron’un *Kabil*, Goethe’nin *Faust*, Mikhail Lermontov’un *Demon*, Mikhail Bulgakov’un *Usta ve Margarita* gibi eserlerinin yanı sıra “Dünya edebiyatında efsanevi İblis karakterinden çok büyük ustalıkla ve orijinal üslupla istifade eden şairlerden biri de Hüseyin Cavid’dir” (Cefer 1982: 117). Cavid, “insan ruhunun derinliğine ve insan kalbinin tezatlarına sırf *Faust* problematikiinin yüksekliği, karmaşıklığı zirvesinden bakar” (Garayev 1976: 48). Cavid’in “İblis” faciası, insanları manevi yönden çirkinleştiren, güce dayalı bir cemiyetin doğurduğu feci hadiseleri anlatmaktadır (İbadoğlu 1969: 122). Eserdeki olaylar I. Dünya Savaşı döneminde Bağdat civarında cereyan eder. Facianın kısa özeti şöyledir: İstanbul’daki evlerinde çıkan yangın sonucunda ailesini kaybeden Arif yangından sağ kurtulmuş küçük kardeşi Vasif’i de yitirir. Dünyaya küsen filozof Arif, şehri terk ederek köye yüz tutar ve yaşamını sitemkâr şekilde sürdürmeye devam eder. Arif’in bu incinmiş hali elbette İblis’in gözünden kaçmaz. İleride bunu kullanmak için fırsat kollar. Arif, İhtiyar’ın kızı Hâver ile evlenmiştir. Diğer taraftan Arif’lerin eski komşuları hemşire Rana, miralay babasının katilini aramakta ve katili bulanla evlenmeğe niyetlidir. Katil, Rana’yı da kandıran Osmanlı Ordusundaki hain Arap İbn Yemin’dir. İki öz kardeş olan Arif ve Vasif bir birinden habersiz Rana’ya âşıklar ve her ikisi de Rana’nın babasının katilini bulup cezalandırmak ve Rana’nın aşkını kazanmak isterler. Arif’in karısı Hâver işin ne yerde olduğunu anlayınca Arif sarhoş kafayla iyi kalpli karısını boğarak öldürür. Sonunda katil İbn Yemin, kendisi yüzünden askeri kaçak olan Elhan tarafından cezalandırılır. Birbirini tanımayan iki kardeş – Arif ile Vasif ise Rana’ya sahip olmak için savaşırlar. Arif, çocukluktan beri kaybettiği, hasretini kalbinde taşıdığı sevgili kardeşi Vasif’i tanımadan öldürür. Özetlediğimiz bu olayların tam merkezinde duran, eserin en başından sonuna kadar bütün sahnelerdeki tek hükümran karakter ise İblis imgesidir. Eserin finalinde insanlar İblis’i aralarından kovarlar. Facia İblis’in şu sözleriyle sona erer:

İblis nedir?- Cümle hıyanetlere bais...

Ya her kese hain olan insan nedir? – İblis!.. (Cavid 2005: 104)

İBLİS – İNSANIN İÇİNDE Mİ, DIŞINDA MI?

İnsanın iç dünyasındaki karmaşıklığı, kargaşa ve tezatları anlamlandırma açısından İblis, ideal bir simgedir. Russell, gençlik yıllarında ateist olup Birinci Dünya Savaşı yılları itibarile Katolikliği kabul eden Giovanni Papini'nin (1881-1956) görüşleriyle ilgili şöyle demiştir:

"Papini'ye göre Şeytan'ın birbirinden ayrı, ancak bütünleşmiş üç işlevi bulunuyordu: Tanrı'ya ve evrenin düzenine karşı başkaldırıştır; insanlığın ayartıcısı ve düşmanıdır; ancak evrende bir nihai işlevi yerine getirmede Tanrı'nın onu hoş görmeyeceğini bildiğinden, Tanrı'yla işbirliği yapmaktadır. Şeytan, bir ateist değildir; Tanrı'yı görmüştür ve onun ilahi gücünün emrinde olduğunu bilir. Tanrı hem Şeytan'ı hem de kötülüğü, kurtuluş için gerekli olan eylemleri uygulamaları için kullanır. Şeytan olmadan -iyilik ve kötülük arasındaki gerginlik olmadan- şiir, sanat, felsefe ve devlet yönetimi olamazdı" (1999: 363).

İblis, şiirde insanın iç dünyasının karışıklığını, telâtüm ve tezatlarını anlamlandırma, sembole¹ çevirme arayışlarına en fazla hizmet eden simgelerden biridir (Osmanlı 2010: 115). İblis karakteri o kadar güçlü ve etkili ki, insanların düşünüp de dile getiremediklerini, içlerinden geçenleri yüzlerine okur. Örneğin kızını kaybettiği için Allah'a sitem eden İhtiyar'a İblis, zamanlama açısından mükemmel bir anda telkinini yapar:

*"Fazla, hep fazla bütün kahrı niyaz,
Üzülp durma, o hiç aldırma.
Bir çocuktur ki o pek biperva²,
Bir oyuncaktır onunçin dünya;
Hem yapar hem de kırar eğlenerek,
(kahkaha)
Bu da bir başka merak olsa gerek... "* (Cavid 2005: 85)

Yahut Elhan, İhtiyar'ı "Adil Yaratan, kanı yerde koymaz" diye teselli ederken, İblis istihzalı kahkaha ile şöyle der:

*"Evet, ezsen de, ezilsen de, evet,
Yine adildir o müthiş kuvvet!"* (Cavid 2005: 88-89)

Adının hakkını fazlasıyla ödeyen "İblis" eseri, baştan sona bütün felaketlere insanların kendilerinin ve Allah'ın sebep olduğu hakkında imalarla doludur. "İblis" faciası tam da bu konu üzerine kurulmuştur. Peki, şer insanın genetik kodundan mı gelir yoksa daha sonra dışarıdan mı edinilir? Edebi tenkit alanında bu konu hep tartışıldı. Yaşar Garayev, eserin final sahnesini anlatırken bu soruyu da net şekilde cevaplamıştır: "insanlar toplanıp İblis'i - bu şer filozofunu kendi aralarından kovarlar. Lakin bu hele şerrin insanlar arasından kovulması demek değildi. Çünkü insan tabiatındaki şerri İblis yaratmamıştı ve o da mahvedemezdi. Bu, insanın kendi misyonu olduğundan İblis sahnede görünmez olur. Hayat sahnesinde insan kendi misyonu ile yalnız kalır" (1963: 16). Diğer grup araştırmacılarından "Cavid Felsefesi" kitabının yazarı Selahattin Halilov, şerrin uygun zaman ve uygun ortamda dışarıdan enfekte edildiği, bulaştırıldığı fikrini savunur. Halilov, "İblis insanın içindedir" fikrine karşıtlığını şöyle açıklamaktadır: "Hayatta insanlar

¹ Azerbaycan sahasında "sembol" sözünün yanı sıra "remz" (simge) sözü de aynı anlamda kullanılmaktadır. Simge-sembol kavramları ile ilgili geniş bilgi için bkz: Durmuş, Mitat (2011).

² Biperva – korkusuz fakat burada aldırışsız, umursamaz manasındadır.

arasında hainler çoklar fakat yeryüzünde bir kişi bile olsa iblise uymamış, saf, temiz kalpli bir insan bulmak mümkünse, 'insan' umumisini iblisanellikle damgalamak olmaz" (2009: 19). Bu fikre herkes katılabilir. Fakat "İblis insanın içindedir" deyiimi bütün insanların içinde fenalık, şer ve kötülüğün hükümran olduğu anlamına gelmez. Meseleye bir de şu yönden bakalım, İblis, zorlayamaz, yalnızca "İnsanın içine birtakım düşünceler atmak suretiyle telkinini yapar" (Ateş 1982: 41). Dolayısıyla İblis, insanların içindeki tohumların filizlenip gün yüzüne çıkmasına vesile olur. Onu dinleyip dinlememek ise insanın elindedir. Evet, Halilov'un yazdığı gibi, "Kur'an-ı Kerim'de bu mesele çok aydın şekilde ısklandırlılır ve gösterilir ki, iblis elbette, insanların kalbine yol bula bilir, ama yalnız o insanların ki, onların kalbinde mukaddeslik duygusu, Allah aşkı yoktur. Allah aşkı olan yere iblis yaklaşamaz" (Halilov 2009: 19). Kur'an, şeytana hitaben şöyle der: "Şüphesiz, (gerçek) kullarım üzerinde senin hiçbir hâkimiyetin olmayacaktır. Vekil olarak Rabbin yeter!" (İsrâ sûresi, 65. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 308); "Gerçek şu ki; şeytanın, inanan ve yalnız Rablerine tevekkül eden kimseler üzerinde bir hâkimiyeti yoktur" (Nahl sûresi, 99. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 297). Bir de meseleye diğer yönden bakalım. "İblis" eserindeki Arif'i başlangıçta nasıl tanıyoruz? Bütün iyi yönleriyle birlikte Allah'a sitem eder Arif. Daha çocukken evleri yanmış, ailesi ölmüş, küçük kardeşi kaybolmuş, kanlı savaş, ihanetler, yenilgiler, dünya kan çanağına dönmüş. Bütün bu nedenler tabiri caizse "Allah'ın işine karışmak" hatasına düşürür Arif'i. Ona kalırsa büyük çoğunluk özellikle savaş zamanı bu "hata"ya düşer. Kolay hayatta imanlı olmak da kolaydır, asıl imtihan zor günler içindir. İşte İblis de filozof Arif'in imanının bu eksik kalan tarafını kullanır. "Bu hastalık insana neredense başka bir kaynaktan bulaşmıştır" (Halilov 2009: 19) düşüncesinde olanlara mantıksal cevabımız şöyledir ki, "bulaşıcı hastalık", kendisi için müsait ortamı bulduğu zaman bulaşabilir. Eflatun Saraçlı'nın dediği gibi, İblis de Melek de insanın içinde daim mücadelededirler (2007: 64). İblis'e uyan Arif, "bütün organların hevâ için giriş kapıları" olduğunu unuttur, hâlbuki "Kul, bunların hepsini korumakla yükümlüdür" (Ögke 1997: 67). Kur'an şöyle der: "Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin arındıran kurtuluşa ermiştir" (Şems sûresi, 7, 8, 9. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 687). Mücadele bunun içindir. Çünkü Kur'an, "Eğer şeytandan bir kışkırtma seni dürterse, hemen Allah'a sığın. Şüphesiz O, hakkıyla iştir, hakkıyla bilendir" (Araf sûresi, 200. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 190) der. Şeytan, Allah'a: "Sonra (pusu kurup) onlara önlerinden, arkalarından, sağlarından ve sollarından sokulacağım ve sen onların çoğunu şükreden (kimse)ler bulamayacaksın" (Araf sûresi, 17. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 165-166), "Andolsun eğer beni kıyamete kadar ertellersen, onun soyunu, pek azı hariç, (azdırarak) kontrolüm altına alacağım" (İsrâ sûresi, 62. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 308) der. Arif'e göre, yaptığı bütün cinayetlerin sebebi İblis'tir, oysa Cavid, günahları nefis ve ihtirasının esiri olan insanlarda arar (Sadık 2011: 181). "Kâinattaki her şey Allah tarafından yaratıldığına göre kötülük de O'nun mahlûkudur. Daha açıkçası, kötülük Allah'ın kozmos planının zorunlu bir parçası olarak yaratılmış ve Kur'an'da da İblis ve Şeytan diye adlandırılmıştır" (Öztürk M. 2005: 65). "Faust" yazarı Goethe'nin de, Hayır ve Şer'i hayatın iki yüzü olarak gördüğü fikrini savunan Gorohov'a göre, "Mücadelesiz hayat bitmeye mahkûmdur. İnsan tekâmülünde uyarıcı bir faktör olan Şer, insanın kendisini bilme ve tanıma eylemini gerçekleştirmesine ve insan gibi kala bilmesine izin verir" (Горехов 2000: 9). "İblis'teki Arif, devrinin vahşilikleri ve şeytanları içerisinden geçip Tanrı'ya kavuşmanın yolunu bulamıyor" (Memmed 1999: 51). Çünkü Allah'a giden yol İblis'le mücadeleden geçer. Mücadele ile ilgili Kur'an şöyle der:

"Herkesin nefsi için mücadele ederek geleceği, kendilerine zulmedilmeksizin herkese yaptığı karşılığının eksiksiz ödeneceği günü düşün" (Nahl sûresi, 111. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 299); "(Ey Muhammed!) Rabbinin yoluna, hikmetle, güzel öğütle çağır ve

onlarla en güzel şekilde mücadele et" (Nahl sûresi, 125. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâlî 2011: 300); "Öyle ise kâfirlere itaat etme, onlara karşı bu Kur'an'la büyük bir mücadele ver" (Furkan sûresi, 52. âyet, Kur'an-ı Kerim Meâlî 2011: 399).

Dolayısıyla Arif'in asıl mahvına sebep olan şey zayıflık ve mücadelesizliktir. Çünkü İblis dünyaya insanların mücadele edip kendilerini ispatlaması için gönderilmiştir.

ATEŞ ve NUR

"İblis" dramının tetkikatçıları arasında günümüze kadar devam etmekte olan "ateş-nur" meselesinin esasında, İblis ile eserin başkahramanı Arif arasında geçen aşağıdaki diyalogdur:

*"Bilmem şu cinayet, şu hıyanet, şu felaket
Bitmez mi, ilahi?! Bu kadar sabra ne hacet?
(çılgın)
Ver, bir buyruk ver de cehennemler açılsın,
Coşsun, bütün ateşleri dünyaya saçılsın.
Yaksın da, şu zalim beşerin yurdunu yıksın,
Hep yeryüzü bir ah olarak göklere çıksın". (Cavid 2005: 11)*

-diye Allah'a isyan eden Arif hak ararken "yardım"ına şiddetli gök gürültüsü ve kahkahalarıyla İblis koşar. İblis Arif'e "*Geldim vereyim kalbine bir nur-i hakikat*" der. Arif ise "*Bir zulmet iken nur-i hakikat veremezsin*" deyip iblisi kovar (Cavid 2005: 12).

*"İ b l i s
(istihzalı kahkahalarla)
Lakin bu hata... Ateşi zulmet sanıyorsun:
Sen arif iken hâlbuki pek aldanıyorsun,
Zulmet değilim, işte benim her sözüm ateş...
Ateş, özüm ateş, yüzüm ateş, gözüm ateş.*

*A r i f
Ben nura fakat talibim, ateş neme lazım?!*

*İ b l i s
Ateşsiz, inan, nur olamaz sabit-ü kaim,
Ateş, güneş ateş, beşeriyet bütün ateş,
Her bir hareket, mebde-i hilkat bütün ateş..." (Cavid 2005: 13)*

Yukarıda verdiğimiz şiir parçasıyla ilgili edebi yorumlar daha çok dinî görüşlere ters düşen bir mantıkla açıklanarak, İblis'in kendi içinde hem ateşi hem de nuru bulundurduğuna dair fikirlere kadar sürüklenmiştir. Ejder Tağioğlu'ya göre, İblis "ışığı zulmete teslim etmek için değil aksine karanlıkları aydınlatmak, kendini unutmuş insanın zulmetli gözlerine ışık, kalbine ateş vermek, onu "ateşe taptırmak" maksadı izler". Tağioğlu, İblis'i Prometheus ile kıyaslar: "*Prometheus da İblis de insanın kâmillik zirvesine ulaşmasına çalışır*", "*zulmet âleminde işkence çeken insana zekâ ışığı*" vererek onları tirana karşı mücadeleye sesler" (Tağioğlu 2015: 54-57). Şunu da belirtmemiz lazım, Tağioğlu, Cavid'in şer simgesinde ışık ve nur alametleri gördüğü düşüncesini savunuyor ki, bu da müellifin kendisinin ateş ile nuru tek kaynak olarak gördüğünden ileri gelir (Tağioğlu 2015: 58). Hâlbuki İblis ateştir, yakar ve aydınlık getirir ama bu aydınlığı nur bilip iblise kananlar, geç de olsa ateşler içinde yandıklarını fark ederler. Mevlana, ateş ve nur hakkında şöyle der: "*Dış âlemdaki ateşi su söndürür. Fakat şehvet ateşi kıyamete kadar sürüp gider. Şehvet ateşi, su ile sakin olmaz. Çünkü azap ve elem bakımından cehennem tabiatlıdır. Şehvet ateşine ne çare var? Din nuru.*

Müminler; nurunuz kâfirlerin ateşini söndürdü. Bu ateşi ne söndürür? Allah nuru." (Mevlana 1995: 295). Kur'an'ın sadece Âl-i İmrân sûresinin 10, 16, 103, 116, 131, 151, 185, 191 ve 192. âyetlerinde ateş ile ilgili fazlasıyla bilgi yer alır. Bakara sûresinin 17-20. âyetlerinin tefsirleri ise ateş ve nur arasındaki apaçık farkı anlatmaktadır:

"Bunların davranışı, tıpkı şu karanlık içinde kalıp da aydınlanmak için ateş yakan adamın durumuna benzer. Adam ateş yakar yakmaz Allah onun görme duyusunu almış, ateş çevreyi aydınlatmış halde adam yine eskisi gibi karanlıklar içinde kalmıştır.(...) Şiddetli yağmur altında, zifiri karanlık içinde yürüyen adam, gök gürültüsünü duydukça korkusundan kulaklarını tıkar. Önünü görmediği için yürüyemez. Bir an için şimşek çakınca önü aydınlanır, bir iki adım yürür, fakat şimşek kesilince yine şaşkınlık içinde dikilip kalır.(...) Kalplerinde iman nuru doğup çevreyi aydınlatınca onun ışığında yürürler, ama şüphe ve nifak bulutları, kalplerindeki nuru örtünce kalpleri kararır, şaşkınlık içinde kalırlar. (...) Ateş var, nur güneş gibi ufukları aydınlatmakta ama onlar, manevi duyuları köreltiği için çevreyi ışığa boğan nuru göremez olmuşlardır" (Ateş 1982: 42-43).

Ateş sonucunda yangından geriye kalan kara harabelikler, zifiri karanlıklardır. Nur gibi gözükebilen ateş var ki göz nurunu alır. Ateş zehirdir, nur panzehir. İnsan içinde hem nur hem de ateş tohumu var. Hangisini beslerse o filizlenir. İblis'le mücadele eden, nur tohumunu, mücadele etmeyen veya edemeyen ise Arif gibi içindeki ateş tohumunu filizlendirmiş olur. Nûr sûresinin 35. âyeti nur ile alakalı her şeyi anlatmaktadır: "Allah, göklerin ve yerin nurudur. (...) Nûr üstüne nûr. Allah, dilediği kimseyi nûruna iletir. Allah, insanlar için misaller verir. Allah, her şeyi hakkıyla bilendir" (Kur'an- ı Kerim Meâli 2011: 388).

Tahire Memmed'e göre, Cavid, "ateş-nur" meselesiyle "hayırla şerrin kâinatın varlığını tarazlayan esas kuvve olmasını ifade eder" (1999: 43). Eserde İblis, görevi gereği yalancı telkinlerini devam ettirerek "ateş" konusunun kaynağını Zerdüştlüğe götürür:

"Zerdüş'tü düşün, felsefesi, fikri, dehası
Hep ateşe taptırmak idi zümre-i nâsı³.
Yalnız bunu derk etti o allâme-i meşhur,
Yalnız o büyük baş şu büyük keşifle mağrur... " (Cavid 2005: 13)

Ejder Taşoğlu, Zerdüştlüğü kastederek: "Hakikati çıplaklığı ve dehşeti ile göstermeği ve söylemeği seven İblis, Arif'i - XX. asrın çılgın evladını son çağların yamalarından canını kurtarmaya çağırır, onu gaflet uykusundan ayıltmaya, ona zekâ ışığı vermeye, nihayet onun kimliğini hangi eski soy köküne⁴ bağlı olduğunu belli etmeye çalışır" der (Taşoğlu 2015: 15). Bu fikirlerin, Taşoğlu'nun ateşle nuru aynı kefeye koyup "eğitici" yönlerinden dolayı İblis'i neredeyse müspet karakter olarak görmesinden ileri geldiğini düşünmekteyiz ve bunları Cavid'in fikirleri gibi kabul etmemiz mümkün değildir. "Durgun suya atılan taşın oluşturduğu dalgalar gibi, imge de anlamları bünyesinde toplamış durgun su gibidir. Metin ya da ifadenin anlam dünyasını irdeleyen okur, bu durgun anlam denizine taş atmış olur. Okurun metin karşısındaki donanımı, suya atılan taşın hacmi ile doğru orantılıdır. Anlamın genişlemesi yahut daralması bu hacim ile ilişkilidir" (Durmuş 2011: 747). Öncelikle İblis'in, Zerdüş felsefesinin ve gayesinin "zümre-i nâsı" "hep ateşe taptırmak" olduğu sözlerinin şimdiye kadar dikkatten kaçan satır altı manasına bakalım. "Zümre-i nâs", manası "insanlar" olup 6 âyetten oluşan Nâs sûresini hatırlatır: "De ki: "Cinlerden ve insanlardan; insanların kalplerine vesvese veren sinsi vesvesecinin kötülüğünden, insanların Rabbine, insanların Melik'ine, insanların İlâh'ına sığınırım" (Kur'an- ı Kerim Meâli 2011: 705). İnsanları Allah'tan

³ nâs-insanlar

⁴ Taşoğlu, soy kökü derken eskiden Zerdüştilik dinî inancına sahip olduğunu kasteder.

uzaklaştırmak için didinip duran İblis'in Zerdüş'tü yükseltme çabaları onun asıl şeytani amacını açığa çıkarır. Dindar aileden gelmiş, yüksek seviyede dinî eğitime sahip olup şariat dersleri de vermiş olan Hüseyin Cavid, İblis'ten korunma kalkanı olarak satır altı manayla Nâs sûresini gösterir. İblis simgesinin sadece okurunu değil, bazen edebi tenkidi bile ikna edecek güçte olması, Hüseyin Cavid'in sanatkârlık kudretinin vüsatından haber vermektedir. Hidayet Işık'ın tespit ettiği gibi, bir diğer adı Mecusilik olan Zerdüş'tlüğü İslam kaynakları "ateşperest olarak tanımlamakta, Mecusilikte çok önemli bir yer tutan ateş kültü üzerinde az da olsa bilgi vermektedirler" (2004: 157). Az sayıdaki bu bilgiler ise birbirinin aynısı değildir. Bazı İslam bilginlerine göre, Mecusiler, "hem ateşi Allah'ın nuru, hem Allah'ın bir parçası kabul ettikleri, hem de onu Allah'a yaklaşma gayesiyle vesile edindikleri için" ateşe taparlar, bazılarına göre ise "Mecusilerin ateşe tapma konusundaki görüşleri, Arapların puta tapma konusundaki görüşleri ile paraleldir" (Işık 2004: 157).

DUALİTE

"İblis" eseri kan deryasında boğulan, hayatın zıtlıkları içerisinde şaşırıp kalmış insanlığın faciasıdır" (Mir Celal - Hüseyinov 1974: 328). Abdulla Şaik, "İblis" piyesini doğuran sebepleri şöyle açıklamaktadır: "Muhit ve zaman itibarile insanların bir kısmı iyi, bir kısmı ise kötü güçleri kendinde inkişaf ettirir. İşte haileyi⁵ doğuran bu iki gücün birbiriyle çarpışmasıdır" (Şaik 2012: 127). Eserde, dünyanın ikiselliği bir bütünlük teşkil ederek karakterlere ve dolayısıyla piyesin tamamına da yansımış durumdadır. Hemşire Rana bir taraftan insanlara yardım etmeği yaşamının esas gayesi saysa da, atasının katilini bulup intikamını almak tamamen ön plana geçerek yaşamına rehberlik etmektedir. Nuranî aksakal olarak tanıdığımız İhtiyar Şeyh, torunu Hâver'in ölümünden sonra "hain beşer", "şer zülmü", "Gayri çekilmez şu mülevves⁶ hayat" der, ellerini göklere doğru açarak şöyle sitem eder:

"Nerde?... Tanrıyı fakat bir gösterin!

Ah, ona var söylenecek sözlerim..." (Cavid 2005: 71)

"Attım insanlığı, oldum canavar" (Cavid 2005: 87) diyen İhtiyar, Elhan'ın kimden intikam almak istediği sorusuna şöyle yanıt verir: "Tanrıdan, yırtıcı sersemlerden, Şu batan kanlı güneşten, gökten, Hiçliğin kahkahasından...". Aklını yitirmek üzere olan İhtiyar, göklere doğru bakarak haykırır: "Ey sen! Sen ki fahr etmedesin adlinle, Bu ne hilkat, bu ne hikmet? Söyle!" (Cavid 2005: 85). Sadece iyi karakterler üzerindeki incelemelerde gördüğümüz bu ikisellikler, dualitenin "İblis" eseri için ne denli karakteristik olduğunu göstermektedir. Folklorde dualiteyi araştırırken "İblis" eserine de değinen Muhtar Kazımoğlu'ya göre, "hak adaleti onarmak isteyen Elhan, her hangi şeytani mantığa esaslanarak hasta kadını ve onun çaresiz çocuğunu da öldürmekten çekinmiyor" (2011: 166). Aslında buradaki kara çarşafli İranlı hasta kadın ve "on yaşındaki kambur, kaşları dökülmüş, gözleri ma'yub⁷, sakat bir çocuk" (Cavid 2005: 89) Şark'ın simgesi gibiydi. Bulaşıcı çaresiz hastalığa yakalanmış kadın ve oğlu çareyi Kerbela'ya gitmekte görür, bu ise hastalıklarının binlerce kişiye bulaşması demektir. Hain Arap İbn Yemin, kendi ihanetine şahit olduğu için Elhan'ı idam ettirmek ister ve Elhan bu nedenle ordudan firar edip haydut destesiyle ormanı kendine mesken eder. Gerçekçi ve metin karakterinin yanı sıra biraz yüzeysel düşünceleriyle de dikkat çeken Elhan'a göre insanlar "hep melek olmalı yahut şeytan":

"Bir hayal işte- muhal⁸ olsa da – ben

⁵ Haile – trajedi, sonu faciayla biten tiyatro piyesi

⁶ Mülevves – kirli

⁷ Ma'yub – kusurlu, eksik

⁸ Muhal – imkânsız

*Tanrı olsaydım eğer, gerçekten
Ya bu insanları xelg etmez idim⁹,
Eğer etsem, yaşatırdım daim
Şad-ü mesut... O da olsaydı muhal,
Yakarak hep kül ederdim derhal.” (Cavid 2005: 85)*

Tanrının yarattığı dünyaya bu şekilde itirazını bildiren Elhan'ın hemen arkasınca söylediği “Yerde koymaz kanı adil Yaradan” (Cavid 2005: 88) sözleri de bir dualite örneğidir. Nezaket Azizova'ya göre, sırf menfi karakter olmasına rağmen İblis kendisi de mitolojik ve insan karakterleri olmak üzere ikili karaktere maliktir (Azizova 2005: 245). Aslında dış görüntüleri kayda almazsak bile İblis, önümüze hem ateş hem de zulmet olmak üzere en büyük dualist karakter olarak çıkar. Eserde, telkinle insana “Ayrı değil çünkü biriz daima” diyen Şeytan (Cavid 2005: 68), Kur'an'da: “Ben sizden uzağım. Çünkü ben sizin görmediğiniz şeyler (melekler) görüyorum. Ben Allah'tan korkarım. Allah, cezası çetin olandır” der (Enfâl sûresi, 48. âyet, Kur'an- ı Kerim Meâli 2011: 199).

“Kur'an'daki anlatıya göre Şeytan'ın iş başında olması Allah'ın iznine bağlıdır ve bu iznin süresi kıyamete kadar uzanmaktadır. Bu demektir ki, kötülük ya da Şeytan, Tanrı'nın iyilikle kötülüğün mücadelesi üzerine kurulu kozmos planının bir parçasıdır ve bu planda Şeytan kötülük ordusunun komutanıdır. Yine bu planda iyilerin en iyisi Allah, kötülerin en kötüsü de İblis ya da Şeytan'dır. Aslında bu, apaçık bir dualizmdir. Lakin İblis'in/Şeytan'ın Allah tarafından yaratılmış olması, bu dualizmin ancak ontolojik düzeyde mevcut olduğu anlamına gelir” (Öztürk M. 2005: 64).

Dualite doğanın kendisindedir. İnsan da daima iç dünyasındaki ikisellik arasında çırpınıp durur. İkiselliği, dinde geçen Mümin-Kâfir, Müslim - Mücrim, Melek – Şeytan, Karanlık- Işık, Hayır – Şer, Cennet-Cehennem gibi konularda da görebiliriz. “Mâna varlıkları, ancak mâna gözüyle görülür” (Ateş 1982: 54). Dünya bir dualizm üzerine kurulmuştur ve her şey bir bütünün parçasıdır. “Oluşun, fitrat diyalektiğinin üstünde, Kur'an'a göre zevciyet¹⁰ yatar. Allah, zati itibariyle zevciyetin üstündedir” (Öztürk Y.N. 1999: 657). Mustafa Öztürk'ün yazdığı gibi, “Allah'ın niçin insan denen ve fitratında zıtların çatışmasını barındıran bir imtihan (ibadet) varlığı yaratma ihtiyacı duyduğunu bilmiyoruz ve bunu bilme imkânına da maalesef sahip değiliz. Bununla birlikte, iyilikle kötülüğün, tabiri caizse, tek yumurta ikizi olarak fitratımıza kodlandığından da eminiz” (2005: 65).

SONUÇ

Hüseyin Cavid'in “İblis”i bedii kudretine göre, Lucifer, Demon, Mefistofel gibi iblis tiplerinin yanında yer alır. “Lermontov'un Demon'unundan sonra Cavid'in İblis'i demonizm şiir sanatında sonuncu kuvvetli iblis'tir” (Garayev 1963: 16). Gorohov'a göre, “Faust” eserini okuyan insan her defasında orada kendine ait derin-mahrem bir şeyler keşfedebilir ve bu özel duygular, dünyadaki şer ve haksızlığa felsefi yönden bakmaya, bir şekilde yaşama devam etmeğe, bazen ise isyan etmeğe ve savaşılmaya izin verir (2000: 9). Bu fikrin aynısını “İblis” eseri hakkında da söyleye biliriz. Çalışmamızda, şimdiye kadar dinî yönden araştırılmayan “İblis” trajedisini hem felsefi hem de dinî yönden inceleyip satır altı manaları da irdeleyerek, eserin yazarı Hüseyin Cavid'in edebî kudretini daha belirgin şekilde gösterecek sonuçlara ulaşıldı. Eserin başından sonuna dek güçlü telkinleriyle insanları doğru yoldan saptıran İblis, görev başında Zerdüştlüğü de kullanır. Mecusilik- Zerdüştlük ile alakalı Kur'an'da sadece bir sûrede bahsedilmektedir: “Şüphesiz, iman edenler, Yahudiler, Sâbiiler, Hristiyanlar, Mecûsiler ve Allah'a ortak koşanlar var ya;

⁹ Xelg etmez idim- yaratmazdım

¹⁰ Kur'an'da sık sık rastlanan “zevc” kelimesi “1-eş (karı-koca), 2-çift, 3- cins, tür, çeşit, 4- sınıf, grup, topluluk, 5- benzeri” gibi manalarda kullanılmıştır (Erten 2003: 51).

Allah, kıyamet günü onların aralarında mutlaka hüküm verecektir. Çünkü Allah, her şeye şahittir" (Hac sûresi, 17.âyet, Kur'an-ı Kerim Meâli 2011: 365). Bu sûre, Mecusiliğin, yani Zerdüştiliğin de diğer tek tanrılı dinler gibi kabul edildiğini gösterir. Fakat "İslam bilginleri Mecusiliği monoteist kökenli kabul etmekle birlikte, Mecusiliği daha sonra dualist karakteri ile belirginleştirdiğini ifade etmişler, Mecusi dualizmini de diğer dualistik görüşlerden ayırmışlardır. Buna göre Dualizmde (özellikle Maniheizmde) Nur ve Zulmet ezeli ve ebedi iken, Mecusi dualizminde Nur/Tanrı ezeli, fakat Zulmet/Şeytan hadistir ve sonradan ikinci bir tanrısal güç olarak Tanrı'nın karşısına çıkmıştır" (Işık 2004: 172). İslam'da ise "Şeytan Allah'a karşı değil, insana karşı savaşıyor. İnsan ve Şeytan birbiriyle savaşıyor. İslam ahlak anlayışında da hayır ve şer ayırımı vardır. Fakat bu ayırımı, insan hayatında ve dünyasında gerçekleştirmektedir (...). Evrenin bir varlığı, bir yolu ve bir yönü vardır. Evrene mutlak hâkim bir kudret ve bir düzen hükmetmektedir" (Erbaş 2000: 276). İnsanın içinde hem nur hem de ateş, hem hayır hem de şer tohumları var, hangi tohumu beslersen o büyür, filizlenir ve dallanır, hangisini beslemezsin o çürür ve yok olur. Şeytan'ın yalnızca telkin gücü vardır, mecbur etme gücü yoktur. Allah, şeytanı ve dolayısıyla şerri dünyada insanın terakkisi ve kâmilleşmesi için barındırıyor. Kıyamet gününe dek bu böyle devam edecektir. İnsanın suçu kurtuluşa giden yolu kapatır. İnsan dünyaya karşı geldiği zaman İblis'e yaklaşmış oluyor. "Hayatın manasının akıl ile derketmek Arifleri iblisleştirir. Hissiyatla derketmek Muhammedleri peygamberleştirir" (Azizova 2005: 152-153). Dünya çarkı, yaratılıştan beri hayır ve şerrin mücadelesi üzerine dönmektedir. İnsanın vazifesi mücadele etmektir. Allah'a giden yol, bilgi ve maneviyat dengesini koruyarak İblis'le mücadelede galip olmaktan geçer. Hüseyn Cavid'in "İblis" faciasının dinî- felsefî ideası budur.

Dünya hala dönüyorsa, şerre karşı mücadele edebilecek güç olduğu içindir. Evet, "İblisler bugün de var, gelecekte de olacak. İnsanın içindeki ve dışındaki İblisle mücadele hep devam edecek. Bu nedenle de Cavid'in «İblis»i her zaman diri olacak" (Hüseynov 2004: 239). Hüseyn Cavid'in tiyatro için manzum şekilde kaleme aldığı bu trajedi, dinî-felsefî ağırlığının altında ezilmeden edebi estetik değerini çok yüksek seviyede tutmayı başarmıştır. "İblis" faciasının asıl ihtişamı, yazarın kötüyü canlandırarak insanların doğruya yönelmesini, dinî - felsefî duygularını geliştirmesini sağlamasındadır ve en esasî bütün bunlar didaktik yolla değil, sezgi ve estetik yoluyla verilmiştir. Hüseyn Cavid, kendi tasavvufî hikmeti, felsefî bilgeliği ve edebi kudreti ile eserindeki İblis telkininin arkasına saklanan bir nur gibi okurun ve izleyicinin "mana" gözlerini açık tutmaya çalışmıştır.

SUMMARY

Iblis (Demon) is an ideal symbol in terms of interpretation of the complexity, disorder and contradictions both in the inner world of the man and in the outer world. The character of Iblis (Demon) that originates from religion, mythology and world classical literature was perfectly conveyed by the Azerbaijani writer Hussein Javid from the religious and philosophical perspective. The aesthetic power of Hussein Javid equates his Iblis character with Lucifer, Demon and Mephistopheles. The fact that Iblis image in Hussein Javid's tragedy is powerful enough to persuade not only the reader, but sometimes even the literary critic, indicates the high level of excellence of Hussein Javid.

Hussein Javid came from a religious family, he had a high level of religious education and even gave Sharia lessons, but in the Soviet period, his philosophical views as well as his views on other subjects were misinterpreted, while his religious views were completely ruined. Although Hussein Javid's "Iblis" play, which became the first tragedy written in verse in the Azerbaijani literature, has been studied from the philosophical perspective, its study in terms of

religion is absolutely insufficient. However, "Iblis" is a powerful literary work containing many religious and philosophical views. In this tragedy, the dual nature of the world is presented as a whole and in this way reflected in the characters and in the play in general. The Devil (Iblis) himself has a dual character, mythological and human at the same time. The world is built on dualism, and everything is part of a whole. There is light and fire, seeds of good and evil in any human being. The seed you feed grows, sprouts and springs up, while the seeds you do not feed rots and vanishes. The Devil has only the power of persuasion but he cannot force people. Allah lets the Devil and thus the Evil be in this world for the progress and perfection of human beings. This will continue until the Day of Judgment. Faults of a human being close the way to salvation. When the person opposes the world, he/she approaches the Devil. Since its very creation, the wheel of the world has been revolving around the struggle of good and evil. The task of any human being is to struggle. The path to Allah goes through the maintenance of balance between knowledge and spirituality and victory in the battle with Iblis. This is the religious and philosophical idea of "Iblis" tragedy written by Hussein Javid.

The main magnificence of "Iblis" tragedy lies in the fact that by showing evil the author encourages people for good and for the development of their religious and philosophical feelings. While the main thing is that he does not do it in a didactic way, but by means of using intuition and aesthetics. Through his Sufi philosophy, philosophical wisdom and literary power, Hussein Javid tried to keep the eyes of the reader and the viewer open with regard to the 'meaning' hidden behind Iblis's suggestions. In our study, "Iblis" tragedy, which has not been examined from the religious point of view so far, has been observed from the philosophical and religious perspective, going behind the meanings 'between the lines', and the results obtained even more obviously demonstrate the literary power of Hussein Javid.

In our work, based on Hussein Javid's, religious-philosophical answers are given for questions such as; who is the iblis? Where is the iblis actually? Is iblis the reason that people have been defeated by the desire and frailty? Does enormity come from a person's genetic code like prosperity or are they obtained later from outside? Is there no solution to get rid of the iblis? How effective is iblis' criticism to human beings and Allah? Who is responsible for all that has happened and will happen? Where is the solution key to the ways of salvation from the tragedy?

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Süleyman (1982), *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meali ve Çağdaş Tefsiri*, C.I, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (145), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- AZİZOVA, Nezaket (2005), *Hüseyin Cavid Dramaturgiyasında Kadınların Tipleri ve Cavid'in Mehebbet Konsepti*, Bakü: Elm.
- CEFEROV, Memmed Cefer (1963), *Azerbaycan Edebiyatında Romantizm*, Bakü: Elm.
- CEFER, Memmed (1982), "Büyük şair, mütefekkir", *Cavidşinaslık I. (Araştırmalar Toplusu)*, Bakü: Elm, 2007: 107-131.
- CAVİD, Hüseyin (2005), *Eserleri*, Beş ciltte, C.III, Bakü: Lider Neşriyat.
- DURMUŞ, Mitat (2011 Yaz), "İmge- Sembol Kavramlarını Yorumlama Projesi ve Melih Cevdet Anday Şiirinde İmge". *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, volume 6/3: 745-762.
- ERBAŞ, Ali (2000), "Zerdüştilik'te Din Anlayışı", *Dinler Tarihi Araştırmaları-II*, (Sempozyum: 20-21 Kasım, 1998, Konya), Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yay./2: 269-278.
- ERTEN, Mevlüt (2003 Güz), "Kur'an'da "Zevc" Kelimesi ve Türkçeye Çeviri Sorunu", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 17: 49-58.
- GARAYEV, Yaşar (1963), "Hüseyin Cavid'in Yaratıcılığı", *Hüseyin Cavid, Eserleri* (2005), 5 ciltte, C.I, Bakü: Lider: 7-24.
- GARAYEV, Yaşar (1976), *Tenkit: problemler, portreler*, Bakü: Azerbaycan Devlet Neşriyatı.
- ГОРОХОВ, П.А. (2000), Добро и зло в трагедии В. Гете "Фауст". Опыт философского анализа, Оренбург: Вестник ОГУ, No: 2: 9-13. http://vestnik.osu.ru/2000_2/1.pdf Erişim tarihi: 29. 11. 2017
- HALİLOV, Selahattin (2009), *Cavid felsefesi* (2. kitap: Klasik Şark ve Muasırılık). Bakü: Nurlar.
- HÜSEYNOV, Rafael (2004), "Sözümüzde ve düşüncemizde Cavid zirvesi". H.Cavid'in ev müzesindeki nutkun metni. *Cavidşinaslık I. (Araştırmalar Toplusu)*, Bakü: Elm, 2007: 233-242.
- İŞİK, Hidayet (2004), "İslam Bilginlerinin 'Seneviyye' Adı Altında Dualist Dinlere ve Mezheplere Yaklaşımları", *Dini Araştırmalar*, C.6 (18): 149-172.
- İBADOĞLU, Ebülfez (1969), *Hüseyin Cavid'in "İblis" faciası*, Bakü: Elm.
- KAZIMOĞLU, Muhtar (2011), *Folklorda Obrazın İkileşmesi*, Bakü: Elm.
- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuad (2000), *Azeri*. Bakü: Elm.
- KUR'AN-İ KERİM MEÂLİ (2011), (hzl. Halil Altıntaş - Muzaffer Şahin), Ankara: Yenigün Matbaacılık San. Tic. Ltd. Diyanet İşleri Başkanlığı Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı, 12. bs.
- MEMMED, Tahire (1999), *XX Asır Azerbaycan Dramaturgisinin Poetikası*, Bakü: Elm.
- MEVLANA (1995), *Mesnevi I.* (çev. Veled İzbudak, gözden geçiren: Abdülkâfi Gölpinarlı), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- MİR CELAL / HÜSEYNOV F.C. (1974), *XX. asır Azerbaycan Edebiyatı*, Bakü: Maarif Neşriyatı, 2. bs.
- OSMANLI, Veli (2010), *Azerbaycan Romantizmi*, C.I, Bakü: Elm.
- ÖGKE, Ahmet (1997), *Kur'an'da Nefs Kavramı*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2005), "İblis'in Trajik Hikâyesi - Allah, Şeytan, İnsan ve Kötülüğe Dair", Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.V, Sayı 1, Ocak-Haziran, 39-65.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri (1999), *Kur'an'ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut.
- RUSSEL, Jeffrey Burton (1999), *Mephistopheles - Modern Dünyada Şeytan*, (çev. Nuri Plümer), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- SADIK, Şemil (2011), *Hüseyin Cavid Yaratıcılığında Kahraman Konsepti*, Bakü: Hedef Neşrleri.
- SARAÇLI, Eflatun (2007), *Azerbaycan Yazarları Cumhuriyet Döneminde*, Bakü: Elm.
- ŞAİK, Abdulla (2012), "Cavid'in "İblis" nam hailesi hakkında duygularım. Cavid'i Hatırlarken", *Hüseyin Cavid Hakkında Makale ve Hatıralar Toplusu*. Bakü: Zerdabi.
- TAĞIOĞLU, Ejder (2015), *Hüseyin Cavid Yaratıcılığı ve Dünya Edebiyatında Demonizm Ananesi*, Bakü: Elm ve Tahsil.
- TÜRKEKUL, Mustafa Hakkı (1963), *Azerbaycanlı Türk Şairi Hüseyin Cavid*, İstanbul: Azerbaycan Gençlik Derneği Yayınları.
- UYGUR, Erdoğan (2004), *Hüseyin Cavid, Edebi Faliyetleri ve Topal Teymur Piyesi*, Ankara: Buluş Tasarım ve Matbaacılık Hizmetleri.
- VELİYEVA, Sona (2017), "Hüseyin Cavid'in Topal Teymur Eseri ve Muasırılık". *Hüseyin Cavid ve Muasır Genclik. Uluslararası Konferans Materyalleri*, Bakü: AMEA Hüseyin Cavid'in Ev Müzesi, 10-12.